

UNITE 5: Cümle Bilgisi

Sözcük Öbekleri

Sözcük öbekleri, birden çok sözcüğün cümle içinde tek işlevle kullanılacak şekilde bir araya getirilmesinden oluşur. Sözcük öbekleri, belirli kurallar içinde yan yana dizilen yargısız dil birimleridir (Demir- Yılmaz, 2009; Karahan, 2006).

Yeryüzünde konuşulan bütün dillerin kendilerine özgü yapı özellikleri ve mantıkları vardır. Bir dili diğer dillerden ayıran en temel özelliklerden biri de cümledeki sözcüklerin sıralanış düzenindeki farklılıklardır. Bir dildeki sözcüklerin ve sözcük öbeklerinin, cümle içindeki görevlerini, birbirleriyle olan ilişkilerini, sıralanışlarını ve cümle türlerini ele alıp inceleyen bilim dalına cümle bilgisi ya da söz dizimi denir. Dillerde, iletişimi sağlamak için sadece sözcükler yeterli olmayabilir. Kavramlara ait ayrıntıları ifade etmek için birden çok sözcükten oluşan öbeklere gereksinim duyulabilir. Unutulmamalıdır ki, gereksiz ve aynı anlama gelen söz ya da sözcük öbekleri anlatımı bozabilir.

Sözcük öbekleri herhangi bir yargı bildirmezler ancak yine de anlamlı bir bütünlük gösterirler. Sözcük öbeklerinin özellikleri şu şekilde sıralanabilir:

- Sözcük öbekleri iki ve/ya daha fazla sayıda sözcükten oluşabilir.
- Öbekleri oluşturan sözcükler, kurallı bir biçimde bir araya gelir. Bu kurallılık çerçevesinde, yardımcı öge olan sözcük önce, asıl öge olan sözcük sonra gelerek öbeği oluştururlar.
- İki'den fazla sözcükten oluşan öbeklerde iç içe geçmiş öbekler bulunabilir.
- Sözcük öbekleri, eklenme açısından tek bir sözcük gibi işlem görür ve çekim ekleri öbeğin son ögesine getirilir.
- Sözcük öbekleri cümlede anlamı genişletme, pekiştirme, belirtme ve niteleme görevlerini yerine getirirler. Herhangi bir ayrıntının belirtilmesi sözcük öbekleriyle mümkündür ve cümlelerin öğeleri de bu tür öbeklerle daha ayrıntılı hâle getirilebilir.

- Sözcük öbekleri, cümlede tek bir öge gibi işlev görürler.

Sözcük Öbeklerinin Gruplandırılması

- Tamlayan ve tamlanan ilişkileri bulunan sözcük öbekleri
- Tanılayan ve tamlanan ilişkisine uymayan sözcük öbekleri olarak iki genel grup sözcük öbeklerini oluşturur.

Tamlayan ve Tamlanan İlişkisine Uyan Sözcük Öbekleri

- Ad Tamlamaları
- Sıfat Tamlamaları
- Aitlik Öbeği
- Ünlem Öbeği

Tamlayan ve tamlanan sözcük öbeklerinden önde gelen sözcük bir sonrakini tanımlar niteliktedir. En çok bilinen sözcük öbekleri ad ve sıfat tamlamalarıdır. Ad tamlamaları; İyelik ekli bir adın (tamlayan), iyeliğin belirttiği başka bir adla (tamlanan) aitlik, içinde bulunma, sınırlandırma, belirtme vb. anlam ilgileriyle bağlandığı sözcük öbeğidir (Karahan, 2006). Ad tamlamaları

- belirtili
- belirtisiz
- takısız

olmak üzere üç gruba ayrılır.

Sıfat tamlamaları ise, adı nitelemek ve/ya belirtmek amacıyla oluşan sözcük öbeğidir. Sıfat tamlamasının

oluşumunda birden fazla sıfat bir adı niteleyebilir ya da belirtebilir. Tamlayan (sıfat) da tamlanan (ad) da bir sözcük öbeği olabilir. Sıfat tamlamaları cümlede ad, sıfat ve zarf görevlerinde bulunabilir.

Aitlik Öbeği Aitlik eki “-ki” ile oluşturulan sözcük öbeğidir. Cümlede zamir (bizimki gidiyor) ya da sıfat (bahçedeki kadın) görevindedir.

Ünlem Öbeği ise, bir adın ek almadan oluşturduğu sözcük öbeğidir.

Tamlayan ve Tamlanan İlişisine Uymayan Sözcük Öbekleri

Bu tür sözcük öbeklerinde, Tamlayan ve tamlanan ilişkisine uyan sözcük öbeklerinde bulunan, tamlayanın tamlanandan önce gelme kuralı bulunmaz. Fakat tamlayan ve tamlanan ilişkileri bulunan sözcük öbeklerinde bulunan, sözcük öbeklerinin cümle içinde beraber hareket etme özelliği bulunur. Bu tür sözcük öbekleri şunlardır:

- \1. Ünvan öbeği
- \2. Edat Öbeği
- \3. Bağlama Öbeği
- \4. Sayı Öbeği
- \5. Tekrar Öbeği (İkilemeler)
- \6. Birleşik Sözcükler
- \7. Birleşik Eylem Öbeği
 - a) Adla yapılan birleşik eylemler
 - b) Eylemle yapılan birleşik eylemler
- \8. İsim-Fiil Öbeği
- \9. Sıfat-Fiil Öbeği
- \10. Zarf-riil Öbeği
- \11. Kısaltma Öbekleri

Cümlelerin Öğeleri

Cümleler, sözcüklerin rast gele bir araya gelmesiyle değil, değişik işlevlerdeki parçaların, kurallara uygun olarak birleşmesinden oluşur. Cümlelerin parçaları; özne, yüklem, nesne, yer tamlayıcısı, zarf tamlayıcısı olarak adlandırılır. Cümlede, cümle dışı öğeler olarak adlandırılan başka sözcükler de yer alabilir. Bunlar cümlelerin ögesi sayılmazlar. Cümlelerin öğeleri;

- a. Cümlelerin Temel Öğeleri
- b. Cümlelerin Tamamlayıcı Öğeleri

başlıkları altında daha ayrıntılı olarak incelenebilir.

Cümlelerin Temel Öğeleri

Yeryüzündeki bütün dillerde cümlelerin temel öğeleri yüklem ve öznedir (Eker, 2006).

Yüklem

Cümlelerin yargı taşıyan en temel ögesi durumundaki yüklemi Gencan (1979) cümlede iş, oluş, kılış, düşünce, duygu, imge, yargı anlatan sözcük olarak tanımlamaktadır.

• Özne

Cümlede yüklemle birlikte temel öğeler grubunda değerlendirilen diğer önemli öge de öznedir. Özne, cümlede yüklem bildirdiği iş, oluş ve durumu üstlenen ve yapanı (eylem cümlesinde) veya olanı (ad cümlesinde) karşılayan ögedir (Karahana, 2006).

Özne Yüklem Uyumu

Bir cümlede özne ile yüklem tekillik - çoğulluk yönünden uyumlu olması gerekir. Bu uyumu yakalayamayan cümlelerin anlatmamda eksiklik ya da bozukluk olur.

Cümlelerin Tamamlayıcı Öğeleri

- Nesne (Düz Tümleş)
- Nesne Tamamlayıcısı (Dolaylı Tümleş)
- Zarf Tümleci (Belirteç Tümleci)
- Cümle Dışı Öğeler

Nesne (Düz Tümleş)

Öznenin yaptığı işten doğrudan etkilenen ve geçişli eylemi tamlayan sözcüklere nesne denir. Cümlede temel öğelerden sonra en önemli öğedir. Bir cümlede hem belirtisiz nesne hem de belirtili nesne olmaz. Nesne, cümlede belirli ya da belirsiz bir varlığı işaret etmesi bakımından iki türlü değerlendirilebilir:

- Belirtili nesne
- Belirtisiz nesne

Belirtili nesne. Belirli bir varlığı karşılayan ve yükleme durum eki (-ı, -i, -u, -ü) alan nesneler belirtili nesne olarak adlandırılır.

Belirtisiz nesne: Bir türü karşılayan ve yükleme hali eki almayan nesneler ise belirtisiz nesne olarak adlandırılır.

Yer Tamlayıcısı (Dolaylı Tümleş)

Cümlede, yüklem bildirdiği hareket, iş veya oluşun yerini ve yönünü bildiren; yaklaşma(-A), bulunma (dA), uzaklaşma (-dAn) durumu eklerinden birini alan öğedir (Atabay, 1981, Karahan, 2006, Özkan, 2013).

\1. Konuya bağlı olarak bir cümlede birden fazla yer tamlayıcısı olabilir. Bu tamlayıcılar aynı durum ekini taşımak zorunda değildir.

\2. Cümlede yer tamlayıcısı bir sözcük olabileceği gibi bir sözcük öbeği de olabilir.

\3. Sıralı ya da bağlı cümlelerde yer tamlayıcısı ortak olabilir

\4. Bir cümlede yer tamlayıcısı açıklayıcısı ile birlikte yer alabilir.

Zarf Tümleci (Belirteç Tümleci)

Zarf tümleci, cümlelerin anlamını zaman, sebep, tarz, yön, ölçü, şart vb. yönlerden tamamlayan ve sınırlandıran öğelerdir (Karahan, 2006; Özkan, 2013). Zarf tümleci özellikleri şu şekilde sıralanabilir:

\1. Adlar yön eki (-rA / -Arı), vasıta eki (-1A / -n) ve eşitlik eki (-cA / -çA) olarak cümlede zarf görevini üstlenirler.

\2. Eylemler “-p -Ip, -ArAk, -A, -IncA, mAdAn, -mAksızIn, -dlkÇA, -Ali, -ken, - dlğInda” zarf-eylem eklerini olarak cümlede zarf görevinde kullanılır.

\3. Cümlede sözcük öbeklerinden bağlama öbeği, kısaltma öbeği, tekrar öbeği, ad ve sıfat tamlamaları, zarf-fiil öbeği, edat öbeği zarf görevinde olabilir.

\4. Bir cümlede aynı veya ayrı türden birden fazla zarf olabilir.

\5. Bazen bir zarf ögesi diğerinin açıklayıcısı durumundadır.

\6. Sıralı ve bağlı cümlelerde ortak zarf olabilir.

Cümle Dışı Öğeler

Cümlede yer alan öğelerin her birinin kendine özgü bir işlevi ve görevi vardır. Bu öğeler, cümle içinde yükleme bağına göre farklı görevler üstlenirler.

\1. Ünlemler, ünlem öbeği, bağlama öbeği, hitap sözcükleri cümle dışı öğeler olarak değerlendirilir. Bu öğeler genellikle cümlelerin başlarında, sonlarında ve cümleler arasında bulunurlar.

\2. Arasözler ve açıklama cümleleri, cümle öğeleri ve cümleler arasında bağlantı kurulmasını sağlarlar.

CÜMLE TÜRLERİ

Cümleler yapı, anlam, yüklem türü ve öğelerinin dizilişine göre farklı biçimlerde sınıflandırılabilir.

Yapısına Göre Cümleler

Cümlelerin tanımındaki en önemli ölçüt yargı bildirmesidir. Yargı da çekimli eylemle doğrudan bağlantılıdır.

- Basit Cümle
- Birleşik Cümle
- Sıralı Cümle
- Bağlı Cümle

Basit Cümle; Kuruluşunda bağımsız olarak tek yargı bulunan ve tek yükleme sahip olan cümlelere basit cümle denir.

Birleşik Cümle: İçinde esas yargının bulunduğu bir temel cümle ile onu anlam ve görev bakımından tamamlayan bir veya birden fazla yan cümleden oluşan cümlelere birleşik cümle denir (Özkan, 2013). Birleşik cümleler kendi içinde iki gruba ayrılır:

- Şartlı Birleşik Cümleler*: Temel cümleye şart ifadesine dayalı bir yan cümle ile bağlanmış cümlelerdir.
- İç İç Birleşik Cümle*: Bir cümle, bir görevle başka bir cümle içinde yer almasıyla oluşan birleşik cümleye iç içe birleşik cümle adı verilir.
 - ki'li Birleşik Cümle*: Bir temel cümle ile temel cümleye ki bağlacı ile bağlanan bir yan cümleden oluşan birleşik cümledir.
- Sıralı Cümle*: Yapıca ve/ya anlamca birbirine bağlı ancak tek başlarına kullanıldıklarında kendi içinde anlam bütünlüğü bulunan cümlelerden oluşan birleşik cümle türüdür (Eker, 2006).
- Bağlı Cümle*: Bağlama edatlarıyla (bağlaç) birbirine bağlanmış ve aralarında anlamca ilişki bulunan sıralı cümlelere bağlı cümle denir (Eker, 2006).

Yüklem Türüne Göre Cümleler

Türkçede söz varlığı adlar ve eylemler olarak iki temel grupta toplanır. Türkçe söz diziminde de yüklem, bu iki Emir Cümlesi

Yapılması istenen ya da istenmeyen eylemleri ifade eden ve genellikle yüklemi emir kipiyle oluşturulan cümlelere emir cümlesi denir (Eker, 2006). türden biri ile oluşur.

- Eylem Cümlesi
- Ad Cümlesi

Eylem Cümlesi: Yüklemi çekimli bir eylem ya da birleşik eylem olan cümlelere eylem cümlesi denir (Eker, 2006; Özkan, 2013).

Ad Cümlesi: Yüklemi ad, ad soylu sözcük ya da söz sözcük öbeği olan bağımsız yargılı anlatıma ad cümlesi denir.

Yüklem Yerine Göre Cümleler

Türkçede söz diziminin en temel kuralı yüklem sona olmasıdır. Ancak yüklem çeşitli nedenlerle cümle içinde farklı yerlerde kullanılabilir.

- Kurallı (Düz) Cümle

- Devrik Cümle

Kurallı (Düz) Cümle: Türkçenin söz dizimi kurallarına uygun olarak yüklem sonunda olduğu cümlelere kurallı cümle denir.

Devrik Cümle: Yüklemi cümle sonunda bulunmayan cümlelere devrik cümle denir. Bu tür cümlelerde yüklem sonunda olmayışının nedeni farklı olabilir.

Anlamlarına Göre Cümleler

Her cümle, yüklem taşıdığı anlama göre farklı biçimlerde bulunur.

- Olumlu Cümle
- Olumsuz Cümle
- Soru Cümlesi
- Ünlem Cümlesi
- Emir Cümlesi

Olumlu Cümle: Yüklemi olumsuzluk ifadesi taşımayan; işin, oluşun, hareketin, düşüncenin gerçekleştiğini veya gerçekleşeceğini bildiren cümle olumlu cümle denir (Eker, 2006; Karahan, 2006; Karabulut, 2009; Özkan, 2013).

Olumsuz Cümle. Yüklemi olumsuz yargı bildiren, yani yargının gerçekleşmediğini bildiren, eylem cümlesiye olumsuzluk eki (-mA, -mAz); ad cümlesiye “değil ve yok” sözcüklerinden biri ile kurulan cümle olumsuz cümle denir (Eker, 2006; Karahan, 2006; Özkan, 2013).

Soru Cümlesi: Herhangi bir konuda bilgi edinmek, haber almak ya da bir düşüncüyü onaylatmak gibi amaçlarla kurulmuş cümlelere soru cümlesi denir (Eker, 2006; Karahan, 2006; Karabulut, 2009).

Ünlem Cümlesi: Sevinme, korku, şaşma, kızma, acıma, heyecan, coşku gibi duyguların ifade edildiği ya da seslenme, çağırma ya da bağırma anlamı taşıyan cümlelere ünlem cümlesi denir.

Emir Cümlesi: Yapılması istenen ya da istenmeyen eylemleri ifade eden ve genellikle yüklemi emir kipiyle oluşturulan cümlelere emir cümlesi denir (Eker, 2006)